

WACŁAW URUSZCZAK

Henryk Olszewski jako badacz staropolskiego parlamentaryzmu

Twórczość jednostki jest dźwignią życia zbiorowego¹.

Parlamentaryzm to termin określający system organizacji państwa, w którym jego fundamentem są instytucje reprezentujące naród². Chodzi tu nie tyle o wspólnotę etniczną, ile o wspólnotę polityczną, a więc zbiorowość osób wyposażoną w prawa polityczne. Współczesny parlamentaryzm został ukształtowany zgodnie z modelem Monteskiuszowskiego podziału władzy. Reprezentacja narodu stanowi w nim organ władzy ustawodawczej, istniejący obok organów władzy wykonawczej i sądowej. Ich wzajemna relacja winna odpowiadać modelowi równowagi, co dobitnie wyraża amerykańska formuła *check and balance*. We współczesnych demokracjach parlamentaryzm to standard organizacji państwa. Nie ma zapewne dzisiaj na kuli ziemskiej kraju, w którym nie byłoby instytucji parlamentarnych. Parlamentaryzm, zarówno jako doktryna, jak i system polityczny, jest owocem rozwoju historycznego, którego poznanie ma doniosłe znaczenie także dla współczesności. Z jednej strony, jak pokazuje doświadczenie historyczne, parlamentaryzm stwarza największe możliwości mobilizacji aktywnych sił narodu i tym samym skupienia wysiłków dla dobra wspólnego. Stanowi najwyższe forum debaty politycznej nad teraźniejszością i przyszłością państwa. Z drugiej strony może on być tylko fasadą skrywającą całkowicie odmienne oblicze systemu ustrojowego. Polskie społeczeństwo doświadczało tego w okresie rządów komunistycznych, trwających bez mała 50 lat. Wtedy najistotniejsze dla kraju sprawy omawiano w zaciszu gabinetu I sekretarza i członków Biura Politycznego PZPR, a nie w Sejmie. Najważniejszym forum debaty publicznej w PRL były posiedzenia plenarne Komitetu Centralnego oraz zjazdy tej partii. W III Rzeczypospolitej parlamentaryzm polski, ukształtowany na modłę zachodnioeuropejską, korzysta także z doświadczeń z przeszłości zarówno bliższej, jak i dalszej. Znajomość przeszłości polskiego parlamentaryzmu nabiera szczególnej wartości

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 23 kwietnia 1935 roku, tzw. kwietniowa, art. 5 ust. 1 (Dz.U. z 1935 r. Nr 44, poz. 267).

² Por. K. Schubert, M. Klein, *Das Politiklexikon*, Bonn–Dietz 2006: *Parlamentarismus bezeichnet eine Herrschaftsordnung, in deren Zentrum ein vom Volk gewähltes Parlament (Volksvertretung) steht, das über wesentliche Zuständigkeiten im politischen Entscheidungsprozess verfügt*. Cyt. za: http://www.bpp.de/popup_lemmata.html?guid=EAG5HO, 15.05.2009.

dzisiaj, kiedy Polska, jako część składowa Unii Europejskiej, jest zmuszona nieustannie konfrontować i uzgadniać swoje sprawy z interesami innych państw. Konfrontacja ta odbywa się także na poziomie kultury i świadomości społecznej, które są decydującymi wyznacznikami narodowej tożsamości. Wizja ustrojowej przeszłości Polski, w tym parlamentaryzmu I Rzeczypospolitej, spotyka się nierzadko z opiniami mającymi niewiele wspólnego z rzetelnym naukowym dyskursem³.

Truizmem jest stwierdzenie, że Polska ma szczególnie bogate doświadczenia historyczne w zakresie ustroju parlamentarnego. Od co najmniej XIV wieku istniały instytucje reprezentujące naród polityczny: sejm walny oraz sejmiki, które umożliwiały szlachcie, jako obywatelom państwa, współdecydowanie o sprawach publicznych. Sejm walny składał się z króla, senatu oraz izby poselskiej, nazywanych „stanami sejmującymi”. W izbie zasiadali posłowie wybierani przez szlachtę. Sejmiki były natomiast zgromadzeniami szlachty, zwoływanyymi w różnych okręgach terytorialnych (prowincjach, województwach, ziemiach i powiatach). Pełniły różne funkcje, między innymi wyborcze – wybierano na nich posłów, a także innych funkcjonariuszy publicznych, w szczególności sędziów. Ustrój parlamentarny gwarantował narodowi szlacheckiemu udział we władzy państwowej. W Rzeczypospolitej Obojga Narodów, która była państwem powstałym ze zjednoczenia Królestwa Polskiego, zwanego Koroną, oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego, sejm walny był naczelnym organem państwa, wyposażonym w szerokie kompetencje ustawodawcze, kontrolne, a także – w znacznej części – wykonawcze. Uosabiał Rzeczpospolitą i jej suwerenność. Od kondycji sejmu walnego i jego zdolności do działania zależały w dużym stopniu losy państwa. Utrata niepodległości w następstwie rozbiorów Polski pozostawała bez wątpienia w związku przyczynowo-skutkowym z „chorobą sejmową”, na jaką zapadł organizm polityczny I Rzeczypospolitej w połowie XVII wieku. Dalsze lata przyniosły głęboki kryzys, którego nie udało się pokonać. Swoista operacja chirurgiczna na ciele ówczesnego państwa, jaką były reformy Sejmu Wielkiego (1788–1792) z Konstytucją 3 maja na czele, nie uratowały pacjenta. Po nieudanej reanimacji w postaci insurekcji kościuszkowskiej Rzeczpospolita narodów polskiego, litewskiego i ruskiego przestała istnieć.

Badania historyczne nad dziejami parlamentaryzmu polskiego stanowią jedno z podstawowych zadań polskiej historiografii od jej zarania. Podejmowali je wszyscy najwybitniejsi polscy historycy w XIX i XX wieku. Dla największego polskiego historyka pierwszej połowy XIX wieku, Joachima Lelewela, ustrój parlamentarny dawnej Polski był głównym wyróżnikiem stworzonego przez naród państwa i zasadniczym wyrazem polskiego charakteru narodowego, który cechowały republikanizm i przywiązanie do ludowładztwa. W drugiej połowie XIX wieku, zwłaszcza po upadku powstania styczniowego, czołowi luminarze nauki historii jak Antoni Pawiński, Walerian Kalinka, Józef Szujski czy Michał Bobrzyński, wiele swoich prac poświęcili także problematyce parla-

³ Ostatnio zagorzałym krytykiem ustroju I Rzeczypospolitej okazał się prof. Daniel Beauvois, członek Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności, *doctor honoris causa* Uniwersytetów Jagiellońskiego, Warszawskiego i Wrocławskiego, odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej. Por. tegoż, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, Lublin 2005 (Wprowadzenie i rozdz. I), a także inne publikacje i wywiady prasowe tego historyka, legitymującego się głównie pracami z dziejów XIX wieku. Wymienione informacje biograficzne wg http://pl.wikipedia.org/wiki/Daniel_Beauvois, 15.05.2009.

mentarnej. To właśnie Adolfowi Pawińskiemu zawdzięczamy główne ustalenia na temat roli sejmików i genezy sejmu walnego, a także przebogate materiały dotyczące życia sejmikowego zgromadzone w „Tekach”⁴. Z kolei Michał Bobrzyński w swoich *Dziejach Polski w zarysie*⁵ zwrócił uwagę na zależność między pozycją międzynarodową państwa od prawidłowego funkcjonowania jej instytucji, a zwłaszcza sejmu walnego. Dzieło poznania mechanizmu ustrojowego dawnej Polski kontynuowały kolejne pokolenia historyków. Nie do przecenienia są zwłaszcza prace wielkich historyków prawa przełomu XIX i XX wieku – Oswalda Balzera (1858–1933) oraz Stanisława Kutrzeby (1876–1946). Dziełem pierwszego z nich jest w szczególności pomnikowe wydawnictwo pt. *Corpus Iuris Polonici*, gromadzące polski dorobek ustawodawczy z lat 1506–1526⁶. Drugi z wymienionych profesorów wzbogacił wiedzę historyczną o znakomite studium *Skład sejmu walnego 1493–1793*⁷, a także wydawnictwo akt sejmikowych oraz akt unii polsko-litewskiej⁸. Do tej samej generacji co wspomniani historycy prawa należał też Władysław Konopczyński (1880–1952), najwybitniejszy w swojej epoce znawca dziejów polskiego parlamentaryzmu. Jego wizja przeszłości dawnego sejmu była szczególnie krytyczna, czemu dał wyraz w opublikowanej w 1918 roku pracy *Liberum veto*⁹. Spod jego pióra wyszła także nieoceniona *Chronologia sejmów polskich*¹⁰. Zdecydowanie krytyczny obraz sejmu staropolskiego prezentowany przez Konopczyńskiego korespondował z wiarą tego badacza, że „trzeźwy porachunek z przeszłością” przyczyni się do „mądrej budowy” odrodzonego państwa. W przedmowie ostrzegał czytelników, że pisał książkę o *liberum veto* „dla ludzi, którzy nie boją się spojrzeć w oczy prawdzie historycznej, chociażby najsmutniejszej”¹¹.

Po II wojnie światowej badania nad parlamentaryzmem staropolskim bynajmniej nie osłabły, ale były kontynuowane, nabierając z czasem większego rozmachu. W ramach wydawnictw działającej do 1952 roku Polskiej Akademii Umiejętności ogłoszono tom X *Volumina Legum*, gromadzący dorobek ustawodawczy ostatniego sejmu I Rzeczypospolitej, to jest sejmu w Grodnie w 1793 roku¹². Po wojnie prace Konopczyńskiego kontynuowali jego uczniowie, Józef Gierowski i Władysław

⁴ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce na tle stosunków województw kujawskich*, Warszawa 1888; idem, *Sejmiki ziemskie: początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie Sejmu Walnego 1374–1505*, Warszawa 1895; „Teki” Pawińskiego w Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie.

⁵ M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1879; wyd. 2, t. 1–2, Warszawa–Kraków 1880–1881; wyd. 3, t. 1–2, Kraków 1887–1890; wyd. 4, t. 1–3, Warszawa 1927–1931; wyd. 5, t. 1–2, Jerozolima 1944.

⁶ *Corpus Iuris Polonici. Sectionis primae. Privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata regnum Poloniae spectantia comprehendentis*, vol. III et IV, ed. O. Balzer, Cracoviae 1906–1910.

⁷ Publikowano w: „Przegląd Historyczny” 1906, t. 2, s. 43–76, 179–202, 309–341.

⁸ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego 1572–1620*, Kraków 1932; *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, Kraków 1932, wspólnie z Władysławem Semkowiczem.

⁹ W. Konopczyński, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków 1918; wyd. 2, Kraków 2002. Wymieniona praca została także opublikowana w przekładzie francuskim pt. *Le liberum veto. Etude sur le développement du principe majoritaire*, Bibliothèque Polonaise, Paris 1930.

¹⁰ *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, zestawił i wstępem poprzedził W. Konopczyński [w:] *Archiwum Komisji Historycznej PAU*, t. XVI, Kraków 1948, nr 3.

¹¹ Por. przedmowę *Do czytelnika* [w:] W. Konopczyński, *Liberum veto*, wyd. 2, Kraków 2002, s. 5.

¹² *Volumina Legum*, t. X: *Konstytucje sejmu grodzieńskiego z 1793 roku*, wyd. Z. Kaczmarczyk przy współudziale J. Matuszewskiego, M. Szczanieckiego i J. Wąsickiego, Poznań 1952.

Czapliński. Zwłaszcza z warsztatu prof. Czaplińskiego, wybitnego znawcy Polski XVII-wiecznej, a także spod pióra jego uczniów wyszło wiele znakomitych prac poświęconych sejmom. We Wrocławiu i Opolu powstała dzięki temu odrębna szkoła naukowa, legitymująca się niebagatelnymi osiągnięciami. Do badań nad przeszłością parlamentaryzmu staropolskiego włączyli się także historycy prawa. W Warszawie, gdzie pracował autor *Dziela Sejmu Czteroletniego* Bogusław Leśnodorski¹³, rolę lidera odgrywał Juliusz Bardach poświęcający się studiom nad genezą sejmu w Polsce¹⁴. W późnych latach siedemdziesiątych stworzył on Zespół do Badań nad Parlamentaryzmem Staropolskim przy Instytucie Historii Prawa UW, a następnie kierował nim. Z zespołem tym współpracowała Anna Sucheni-Grabowska oraz krakowscy historycy prawa: Stanisław Grodziski, Stanisław Płaza, Wacław Uruszczak. Drugim ośrodkiem badań historyczno-prawnych nad sejmem w dawnej Polsce stał się Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, gdzie pracował Henryk Olszewski.

Historia prawa w Poznaniu po II wojnie światowej jest związana z wieloma wybitnymi nazwiskami. Chronologicznie rzecz ujmując, pierwsze miejsce należy się z pewnością Zygmuntowi Wojciechowskiemu, wytrawnemu znawcy państwa polskiego w średniowieczu¹⁵. Do wybitnych osobowości można zaliczyć: Zdzisława Kaczmarczyka¹⁶, którego synteza pt. *Historia państwa i prawa Polskiego* (t. II) stanowi do dziś źródło wiedzy o ustroju nowożytnego państwa polskiego¹⁷. Znakomitością był Michał Szczaniecki, wybitny znawca powszechnej historii państwa¹⁸. Ze środowiskiem tym od początku swej naukowej drogi związał się także Henryk Olszewski, zdobywając swoje pierwsze szlify naukowe jako autor pracy pt. *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich*¹⁹. Książka ta, dzisiaj mniej znana, otworzyła przed jej autorem zapomniany obecnie świat szlacheckiej Rzeczypospolitej, przede wszystkim świat idei, ocen, myśli, charakterystyczny dla epoki saskiej. Panowało w tym świecie zdumiewające zaślepienie co do przyszłości ojczyzny i niezdolność do podjęcia radykalniejszych reform.

Poznanie sfery doktryn „feudalnej” Rzeczypospolitej zwróciło uwagę młodego wówczas badacza na zagadnienia ustroju państwa polsko-litewskiego, a w szczególności jego systemu parlamentarnego. Jak przyznał sam Autor, do podjęcia badań nad sejmem staropolskim zainspirowała go książka Konstantego Grzybowskiego pt. *Teoria reprezentacji w Polsce epoki Odrodzenia* (Warszawa 1959) oraz dyskusja, jaka rozwinęła się wokół niej. Konstanty Grzybowski pokazał bowiem sejm staropolski w okresie rządów

¹³ B. Leśnodorski, *Dzielo Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1951.

¹⁴ Por. J. Bardach, *Początki sejmu [w:] Historia sejmu polskiego*, t. I: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 5–62.

¹⁵ Z. Wojciechowski, *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*, Poznań 1945; wyd. 2 poszerzone, Poznań 1948.

¹⁶ Życie i twórczość Zdzisława Kaczmarczyka zostały przedstawione w opracowaniu Henryka Olszewskiego pt. *Zdzisław Kaczmarczyk 1911–1980*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2005, wydanej przez Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w serii monografii pt. „Magistri Nostri”.

¹⁷ Zob. B. Leśnodorski, Z. Kaczmarczyk, *Historia państwa i prawa Polski od połowy XV w. do r. 1795*, t. II, red. J. Bardach, Warszawa 1966.

¹⁸ Zob. J. Wałachowicz, *Michał Szczaniecki: historyk państwa i prawa*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.

¹⁹ H. Olszewski, *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich (1697–1740)*, Warszawa 1961.

Zygmunta Augusta jako organ nowoczesny, właściwie wypełniający funkcję najwyższego ciała deliberującego w państwie. Przyrównywał go do parlamentu angielskiego z okresu jego świetności w XVII i XVIII wieku, przywracając tym samym wiarę w państwowotwórcze zdolności Polaków. W latach sześćdziesiątych XX wieku w badaniach historycznych nad sejmem walnym dawnej Polski istniały duże luki. W szczególności nie było praktycznie żadnej całościowej monografii sejm walnego za okres kryzysu Rzeczypospolitej, czyli lat 1652–1763. Luki tej nie były w stanie zapisać istniejące publikacje z *Liberum veto* Konopczyńskiego na czele. Ta ostatnia praca została napisana nie w zamiarze wszechstronnej analizy życia sejmowego w całej jego złożoności, lecz wyłącznie z intencją ustalenia przyczyny upadku sejm, którą zdaniem tego badacza była zasada jednomyślności i wynikające z niej *liberum veto*. Wypełnienia tej luki podjął się młody wówczas, bo zaledwie 30-letni historyk ustroju z Poznania – Henryk Olszewski.

Zapowiedzią wielkiego dzieła były zrazu drobniejsze prace o charakterze merytorycznym lub źródłoznawczym, jak *Praktyka limitowania sejmików*²⁰, *Materiały do dziejów staropolskiego parlamentaryzmu w rękopisach Biblioteki Kórnickiej*²¹ czy *Koncepcja reprezentacji Joachima Lelewela*²². Główny owoc paroletnich studiów i badań to obszerna książka pt. *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii (1652–1763). Prawo – praktyka – teoria – programy*, wydana przez Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w 1966 roku. Książka ta do dziś jest najlepszym opracowaniem poświęconym instytucji sejm walnego w okresie jego upadku, czyli latach 1652–1763²³. Stulecie to otwiera data pierwszego zerwania sejm walnego wskutek sprzeciwu jednego posła, a więc w następstwie *liberum veto*. Za datę końcową przyjęto rok śmierci króla Augusta III. Podczas jego panowania *liberum veto* osiągnęło swoje apogeum. W okresie rządów tego władcy nie doszedł do skutku żaden ze zwoływanych sejmów, z wyjątkiem sejm koronacyjnego. Wszystkie zostały zerwane wskutek weta zgłaszanego przez posłów. Tym samym absurdalne hasło „Polska nierządem stoi” stawało się rzeczywistością. W pracy dokonano wszechstronnego opisu organizacji sejm oraz trybu jego funkcjonowania. Ze szczególną dbałością uwypuklono osobliwości sejm charakterystyczne dla omawianej epoki. Wiele miejsca w pracy zajęło omówienie pozycji każdego ze stanów sejmujących, a więc króla w sejmie, stanu senatorskiego i izby poselskiej. Sejm stanowił forum konfrontacji przeciwników politycznych, którymi były w tamtej epoce magnackie koterie. Między nimi panowała swoista równowaga sił, która – jak stwierdza Autor – „zaważyła na roli sejm i kierunku jego ewoluowania” (s. 456). Tryb obradowania sejmowego ułatwiał magnackim oligarchom kontrolowanie poczynań przeciwników politycznych i tym samym paraliżował system polityczny państwa. Eksponowano zwłaszcza rolę sejm jako stróża stanowych wolności szlachty, a nie organu władzy ustawodawczej. Tego rodzaju sejm był postrzegany przez społeczeństwo szlacheckie jako organ nadrzędny i kontrolny w stosunku do króla i senatu. Nie było tak w wypadku sejmików, które według Henryka Olszewskiego zdążyły do narzucenia

²⁰ CPH 1961, t. 13, z. 1, s. 33–54.

²¹ „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1963, t. 8, s. 165–175.

²² H. Olszewski, *Z badań nad pracami historycznymi Joachima Lelewela*, Poznań 1962, s. 51–69. Por. też inne, jak: H. Olszewski, *Nowe materiały do Chronologii sejmów polskich*, CPH 1957, t. 9, z. 2, s. 229–258.

²³ Por. W. Wójcik, *Liberum veto* [w:] *Dzieje narodu i państwa polskiego*, Kraków 1992, s. 72.

sejmowi swojego zwierzchnictwa, w szczególności za pomocą instrukcji poselskich oraz *liberum veto*. Poselski głos wolny (*libera vox*) wraz z prawem weta uważano za fundament wolności, który absolutyzowano, odrzucając wszelkie próby jego ograniczenia. „Ideologia złotej wolności – jak stwierdza w zakończeniu Henryk Olszewski – spełniała na gruncie sejmowym rolę potężnego sojusznika oligarchów, pozwalając im skutecznie kontrolować poczynania posłów sejmikowych” (s. 458).

Mocną stroną pracy, podnoszącą jej wiarygodność, jest przede wszystkim solidna podstawa źródłowa. Składają się na nią liczne rękopisy oraz starodruki z XVII i XVIII wieku, zawierające teksty deliberatoriów, listów sejmowych, diariuszy i relacji z obrad, korespondencję świadków epoki. Autor obficie czerpał także z literatury politycznej epoki sarmatyzmu oraz dzieł czołowych przedstawicieli staropolskiej nauki prawa. Wykorzystał również źródła prawa, nie tylko te zamieszczone w *Volumina Legum*, ale także publikowane w starodrukach.

Dzieło Henryka Olszewskiego *Sejm walny epoki oligarchii* spotkało się z niezwykle przychylnym odzewem środowiska naukowego. W licznych recenzjach, które pisali najwybitniejsi badacze polscy – historycy, historycy prawa i doktryn politycznych i prawnych (między innymi Juliusz Bardach²⁴, Konstanty Grzybowski²⁵, Władysław Czapliński²⁶, Józef Gierowski²⁷, Stanisław Russocki²⁸, Józef Matuszewski²⁹) – podkreślano zalety tej pracy: „szerokość pól badania, nowatorstwo metod, rozmach interpretacji”³⁰. Uznano ją za „wzór integralnego spojrzenia w ustrój Rzeczypospolitej Obojga Narodów”³¹. Nie obyło się też bez słów krytyki dotyczących w szczególności pominięcia wątku porównawczego czy niedoceny roli króla w sejmie i znaczenia średniej szlachty. Władysław Czapliński, który nazwał dzieło Olszewskiego *opus magnum*, zakwestionował zwłaszcza koncepcję suwerenności pojedynczego posła³². Inny z recenzentów zarzucał zbagatelizowanie roli sejmiku relacyjnego w systemie parlamentarnym państwa czy zbyt słabe uwypuklenie roli rad senatu. Zarzuty te, choć były trafne, w niczym nie podważyły wysokich walorów poznawczych tej pracy jako dzieła o nieprzemijającej wartości naukowej. Brak bowiem jakichkolwiek podstaw do stwierdzenia, aby pisano je w konwencji metody materializmu dialektycznego i marksistowskiej teorii rozwoju społecznego, czego nie da się powiedzieć o wszystkich pracach historycznych z minionej epoki. Autor wychodził z tradycyjnych założeń metodologii pozytywistycznej podporządkowanej nadrzędnemu postulatowi badawczemu, który najlepiej streścił Leopold Ranke w słowach *wie ist es eigentlich gewesen*.

Nie mylili się ci recenzenci, którzy dostrzegali w dziele Henryka Olszewskiego impuls do badań nad parlamentaryzmem staropolskim. Z pewnością wpłynęło ono na

²⁴ J. Bardach, *Sejm Rzeczypospolitej okresu oligarchii*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, r. 74, nr 2, s. 365–372.

²⁵ K. Grzybowski, *Sejm, który nie był sejmem*, „Życie Literackie” 1967, t. 24, nr 11.

²⁶ W. Czapliński, *Sejm Rzeczypospolitej okresu oligarchii*, CPH 1967, t. 19, z. 2.

²⁷ J. Gierowski, w: „Studia Historyczne” 1967, t. 10, z. 3–4, s. 173–187.

²⁸ S. Russocki, w: „Acta Poloniae Historia” 1968, t. 19.

²⁹ J. Matuszewski, *Morbus comitialis, czyli kaduk*, „Przegląd Historyczny” 1969, t. 60, z. 1, s. 161–173.

³⁰ Por. H. Olszewski, *Przedmowa do drugiego wydania* [w:] *idem, Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, t. 1, Poznań 2002, s. 10.

³¹ *Ibidem*.

³² W. Czapliński, R. Łaszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii*, CPH 1967, t. 19, z. 2, s. 175.

ich ożywienie zwłaszcza w środowisku historyków ustroju i prawa, w którym stało się opracowaniem modelowym. Autor niniejszego szkicu miał okazję często korzystać z tej pracy jako źródła wiedzy i inspiracji twórczej, przygotowując własne opracowanie na temat sejmów czasów Zygmunta Starego w ramach planów badawczych Zespołu do Badań nad Parlamentaryzmem Staropolskim³³. Niepodobna też zliczyć mnogości cytowań tego dzieła w pracach powstałych w kraju i za granicą. Wyrazy uznania należą się inicjatorom drugiego jego wydania w ramach zbiorowej edycji prac Henryka Olszewskiego pt. *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*. Omawiana praca o sejmie znalazła się w pierwszym tomie³⁴.

W swojej ponadpięćdziesięcioletniej karierze naukowej Henryk Olszewski podejmował wiele różnych tematów badawczych należących do trzech dyscyplin naukowych: historii doktryn politycznych i prawnych, historii nauki oraz historii ustroju. Problematyce sejmowej pozostał jednak wierny do chwili obecnej. Świadczą o tym jego liczne prace. Część z nich stanowiła pogłębienie dotychczasowych studiów o szczegółowe zagadnienia z dziejów staropolskiego parlamentaryzmu, jak sejm konny³⁵, *liberum veto*³⁶, rządy sejmikowe³⁷. Inne natomiast, publikowane w języku angielskim lub niemieckim, miały na celu upowszechnienie uzyskanych wyników w skali międzynarodowej³⁸. Nie sposób omówić tutaj wszystkich tych prac. Zwrócę jednak uwagę na niektóre ze względu na ich szczególną wartość poznawczą.

W ogłoszonej w 1995 roku rozprawie pt. *Sejm Rzeczypospolitej Obojga Narodów*³⁹ Profesor Olszewski podjął doniosłą kwestię skutków, jakie na kształt organizacyjny oraz funkcjonowanie sejmów wywarła unia lubelska. Zwrócił w nim uwagę na ujawniające się w działaniach sejmów odrębności reprezentacji litewskiej oraz na odmienną, niż to jest w nowoczesnych parlamentach, funkcję sejmów jako stróża „dobrego starego prawa”, a nie ciała prawodawczego nakierowanego na nieustanne reformowanie istniejącego porządku normatywnego. W powiązaniu z wymienioną funkcją wypada postrzegać instytucję *liberum veto*, którą w związku z tym można przynajmniej zrozumieć. Podejmując w szerokim zakresie wątek porównawczy, autor zwraca uwagę na fenomen historyczny, odróżniający Rzeczpospolitą od współczesnych jej państw europejskich. Podczas gdy

³³ Por. W. Uruszczyk, *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*, Warszawa 1980.

³⁴ Ukazał się w serii Prace Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu t. VIII, kom. red.: W. Dajczak, M. Gulczyński, M. Kępiński, T. Smyczyński, S. Stachowiak, A.J. Szwarc, A. Zieliński, M. Zieliński, Poznań 2002.

³⁵ H. Olszewski, *Sejm konny. Rzecz o funkcjonowaniu ideologii demokracji szlacheckiej w dawnej Polsce*, CPH 1985, t. 37, z. 2, s. 225–241.

³⁶ *Idem*, *Liberalum veto – eine demokratische Institution im Dienste des oligarchischen Staates*, „Acta Poloniae Historica” 1989, t. 60, s. 205–218, oraz w: *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, s. 234–245.

³⁷ *Rządy sejmikowe a problem samorządności w dawnej Polsce. Uwagi historyka prawa* [w:] *Gospodarka – administracja – samorząd*, red. H. Olszewski, B. Popowska, Prace Wydziału Prawa i Administracji UAM, t. 2, Poznań 1997, s. 365–377, oraz w: H. Olszewski, *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 265–277.

³⁸ Por. H. Olszewski, *Vorstufen und Entwicklungslinien des altpolnischen Konstitutionalismus*, „Parliaments, Estates and Representation” 1995, t. 15, s. 13–24.

³⁹ Druk w: *Spółczesność obywatelska i jego reprezentacja*, red. J. Bardach przy współudziale W. Sudnik, Warszawa 1995, s. 110–125; ogłoszone także w wersji niemieckiej pt. *Der polnische Reichstag der frühen Neuzeit in komparativer Sicht* [w:] *Osteuropäische Geschichte in vergleichender Sicht*, „Berliner Jahrbuch für Osteuropäische Geschichte” 1996, nr 1, s. 147–162. Powtórna publikacja w: H. Olszewski, *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, s. 145–161.

nad Wisłą i Niemnem rola sejmu umacniała się, w innych państwach zwycięstwo absolutyzmu objawiało się albo w zaniku parlamentów stanowych, albo w sprowadzeniu ich do poziomu uległych sejmów postulatowych. Brak znaczniejszej reprezentacji mieszczan w sejmie był następstwem szlacheckiego oblicza państwa. W innych parlamentach, nawet gdy zasiadali w nich także mieszczenie, to ich rola była zdecydowanie drugorzędna. W porównaniu z okresem jagiellońskim w Rzeczypospolitej Obojga Narodów – jak podkreśla Henryk Olszewski – sejm uzyskał status „faktycznego i prawnego piastuna suwerenności w państwie”, w myśl popularnego sloganu „Rzeczpospolita sejmem stoi”⁴⁰. Jeszcze w XVII wieku spełniał on dobrze swoją funkcję, zwłaszcza w warunkach kryzysu. Zdolność tę utracił dopiero pod koniec XVII wieku i za rządów królów saskich. W ocenie tego sejmu wypada wziąć pod uwagę, że naprawa państwa, jaką podjęto w czasach stanisławowskich, została dokonana na Sejmie Wielkim, a więc sejmie I Rzeczypospolitej.

Sejm Czteroletni nie był jednak – jak wiadomo – ostatnim zgromadzeniem obdarzonym mianem Sejmu Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Był nim sejm obradujący w Grodnie w 1793 roku, na którym obalono Konstytucję 3 maja i ratyfikowano traktat rozbiorowy. Dziejom tego sejmu Henryk Olszewski poświęcił kilka cennych prac ogłaszanych w ostatnim piętnastoleciu, np. *Porządek sejmowania w Grodnie w 1793 roku*⁴¹; *O sejmie grodzieńskim 1793 roku i wydawnictwie jego diariusza*⁴²; *Sejm grodzieński 1793 r. jako forum konfliktów ideowych*⁴³; *Wrogość sejmu grodzieńskiego 1793 roku wobec rewolucji francuskiej*⁴⁴. On też wydał w nowoczesnej formie zapisu elektronicznego diariusz tego sejmu⁴⁵. Warto również odnotować bogaty dorobek recenzencki badacza w dziedzinie historii polskiego parlamentaryzmu. Jak żaden inny uczony potrafił On nie tylko właściwie ocenić recenzowaną książkę, lecz także odnieść się do danego tematu badawczego, wskazując na istotne wątki z nim związane, wnosząc bezcenne uzupełnienia czy też stawiając inspirujące pytania. Jako znakomity przykład tego rodzaju opracowania należy wskazać obszerny artykuł recenzyjny pt. *Sejmy z lat 1661–1662 a załamanie się planów reformy ustroju Rzeczypospolitej*⁴⁶ poświęcony pracy Stefanii Ochmann⁴⁷. Do innego nurtu badawczego należą studia prof. Olszewskiego nad dorob-

⁴⁰ Zob. H. Olszewski, *O skutecznym rad sposobie* [w:] *Dzieje narodu i państwa polskiego*, Kraków 1989, s. 1.

⁴¹ Wydane w: *Parlament – prawo – ludzie. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesiątą rocznicę pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 182–189, oraz w: *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, s. 387–397.

⁴² Wydane w: *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane Stanisławowi Piłzie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 87–100, oraz w: *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, s. 369–386.

⁴³ Wydane w: CPH 2000, t. 52, z. 1–2, s. 239–249 oraz w: *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, s. 398–408.

⁴⁴ Wydane w: *Historia integra. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Stanisławowi Salmonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Toruń 2001, s. 425–440, oraz w: *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, s. 409–422.

⁴⁵ *Diariusze sejmów 1764 i 1793*, wyd. H. Olszewski, CD-ROM, Biblioteka Kórnicka, v.1.1, 2.0.0.

⁴⁶ CPH 1979, t. 31, z. 1, s. 141–152 oraz w: *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, s. 222–233.

⁴⁷ S. Ochmann, *Sejmy z lat 1661–1662. Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis No 355, Historia” 1977, t. 29, s. 279. Zob. też: *O sejmie Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza. Uwagi w związku z pracą Stefanii Ochmann-Stanisławskiej i Zdzisława Stanisławskiego*, CPH 2002, t. 54, z. 2, s. 285–292.

kiem badaczy polskiego parlamentaryzmu, tych dawniejszych (Joachima Lelewela⁴⁸ czy Adolfa Pawińskiego⁴⁹), jak też współczesnych (Stanisława Grodzkiego⁵⁰).

W swych pracach poświęconych dziejom ustroju przedrozbiorowej Polski w XVII i XVIII wieku Henryk Olszewski zawsze dawał dowód mistrzostwa w zakresie znajomości zarówno źródeł, jak i ich interpretacji. Podstawą do uogólniających wniosków są skrupulatnie ustalone fakty, oparte na solidnej podstawie źródłowej. Odsłaniając mechanizmy funkcjonowania sejmów XVII i XVIII wieku, prof. Olszewski przywrócił sejmowi i całemu systemowi ustrojowemu Rzeczypospolitej Obojga Narodów godność, mocno nadwyreżoną, jeśli nie unicestwioną przez *Liberum veto* Władysława Konopczyńskiego. W opisie Henryka Olszewskiego zasada jednomyślności w podejmowaniu uchwał na sejmach walnych oraz samo *liberum veto*, jako jej najbardziej rażąca konsekwencja, nie były bynajmniej absurdalne. Jednomyślność sprawdzała się – zdaniem poznańskiego badacza – w czasach kryzysów. Z jednej strony pozwalała na pełną mobilizację narodu politycznego do walki z wrogiem, głównie zewnętrznym, z drugiej pełniła funkcję gwaranta integralności systemu politycznego państwa, a w szczególności praw i wolności szlachty. Na płaszczyźnie politycznej *liberum veto* zabezpieczało równowagę koterii magnackich, które od drugiej połowy XVII wieku zasadniczo stały się głównymi aktorami gry politycznej. Instrumentem w tej grze było właśnie *liberum veto* oraz związana z nim ideologia „złotej wolności” i „demokracji szlacheckiej”. *Ius vetandi* przysługujące posłom sejmowym pozwalało masom szlachty zachować złudzenie, że żyją w państwie wolności i demokracji, a zarazem zabezpieczało interesy rzeczywistych dzierżycieli władzy – magnatów – przed groźbą zawłaszczenia państwa przez jedną z koterii, co jest częstym zjawiskiem tam, gdzie system polityczny funkcjonuje, opierając się na zasadzie większości. W walce politycznej *inter libertatem et maiestatem* prawo pojedynczego posła do sprzeciwu odbierającego sejmowi zdolność do działań prawnych (*sistere activitatem*) uznawano, jak cały sejm walny, za *fundamentum conservationis et certudinis status reipublicae*. Była to prawda, co potwierdziły także ostatnie dwa sejmy Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Sejm Wielki i sejm grodzieński. Pierwszy z nich uchwalił Ustawę rządową z 3 maja 1791 roku, w której *liberum veto* zostało zniesione, a sejm uznano za „izbę wszechwładztwa narodowego”. Drugi natomiast obalił Konstytucję 3 maja i na powrót przywrócił prawa kardynalne, w tym także *liberum veto*. Ani jeden, ani drugi sejm nie zdołał ocalić niepodległości.

⁴⁸ Koncepcja reprezentacji Joachima Lelewela: *Z badań nad pracami historycznymi Joachima Lelewela*, Poznań 1962, s. 51–69.

⁴⁹ *Adolf Pawiński i jego dzieło* [w:] A. Pawiński, *Rządy sejmikowe* (wstęp, s. 1–36).

⁵⁰ *Stanisław Grodzki jako badacz dziejów sejmów polskiego* [w:] *Ustrój i prawo w przeszłości dalszej i bliższej*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 2000, s. 21–33, oraz w: *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, s. 489–506.